

МИСТЕЦТВО СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЕКСЛІБРИСА В ТЕХНІЦІ ОФОРТУ

762.2;769.097
ID ORCID 0000-0002-9172-8923
DOI 10.33625/2409-2347-2018-6-71-76

Каменецька Ю. В. Мистецтво сучасного українського екслібриса в техніці офорту. У даній статті досліджується мистецтво українського екслібриса крізь призму класичних графічних технік, таких як офорт та його підвиди. Висвітлюється значимість техніки офорту, її вплив на подальший розвиток технологій та прийомів у графічному мистецтві. Сучасний український екслібрис у техніці офорту, успішно засвоївши набуток попередників, демонструє досягнення національної художньої школи. Важливе місце займає техніка офорту в розвитку української книжкової мініатюри, яка утримує передові позиції у світовому мистецтві цього жанру. Свідченням цього є відзначення досягнень київського майстра екслібриса Костянтина Калиновича на Міжнародному конгресі екслібрисистів, що проходив у серпні — вересні 2018 року в Празі, та інших українських граверів, які щороку експонують свої книжкові знаки за кордоном.

Ключові слова: екслібрис, гравюра, офорт, книжковий знак.
Каменецкая Ю. В. Искусство современного украинского экслибриса в технике офорта. В данной статье исследуется искусство украинского экслибриса сквозь призму классических графических техник, таких как офорт и его подвиды. Освещается значимость техники офорта и ее влияние на дальнейшее развитие технологий и приемов в графическом искусстве. Современный украинский экслибрис в технике офорта, успешно усвоив наработки предшественников, демонстрирует достижения национальной художественной школы. Важное место занимает техника офорта в развитии украинской книжной миниатюры, которая удерживает передовые позиции в мировом искусстве этого жанра. Свидетельством этого является акцентирование достижений киевского мастера экслибриса Константина Калиновича на XXXVII Международном конгрессе экслибрисистов, состоявшемся в августе — сентябре 2018 года в Праге, и других украинских граверов, которые ежегодно экспонируют свои книжные знаки за рубежом.

Ключевые слова: экслибрис, гравюра, офорт, книжный знак.
Kamenetska Y. The art of modern ukrainian ex-libris in the technique of etching.

Background. This article explores the art of the Ukrainian ex-libris through the prism of classical graphic techniques such as etching and its subspecies. The significance of the etching technique and its influence on the further development of technologies and techniques in graphic art are highlighted. Modern Ukrainian ex-libris in the technique of etching, successfully assimilating the wealth of predecessors, successfully demonstrates the achievements of the national art school. An important place is occupied by the technique of etching in the development of the Ukrainian book miniature, which holds leading positions in the world art of this genre. Evidence of this is the celebration of the achievements of the Kyiv ex-libris master Konstantin Kalinovich at the XXXVII International Congress of Ex-librisists, which was held in August – September 2018 in Prague, and other Ukrainian engravers, who annually exhibit their book signs abroad.

Formulation of the problem. The article examines the influence of the art of etching on the development of the Ukrainian ex-libris. The role of technology of etching in the history of graphic techniques and its technological possibilities, the importance of this technique for the national artistic heritage is explored.

Relevance of research. The urgency of the chosen topic is due to the fact that the technique of etching in the Ukrainian ex-libris emerges in recent decades into a prominent place among others. This technique not only enriches the artistic arsenal of artists in this genre, but also introduces new elements in the steel standards of work with this academic technique. Graphic techniques in the late XX – early XXI centuries developed on the basis of the techniques

of etching and algorithm of working with metal surfaces, and Ukrainian exlibris was widely recognized in the world.

Communication of the author's work with important scientific and practical tasks. The research was carried out in the framework of the dissertation study on the topic Department of Theory and History of Art of the National Academy of Fine Arts and Architecture.

Analysis of recent research. A number of scientific works devoted to this thematic direction is analyzed. One of the most common methodological works describing the principles of work in the technique of etching is the book written by N. Bogomolny in co-authorship with A. Chebykin entitled “Technique of etching” [1]. This book reveals the technique of work in graphic techniques such as etching and specifically in it itself.

Among other sources, it is worth mentioning the three-volume edition of the “Ukrainian bookmark of the XIX–XX centuries: catalog of the collection of Stepan Davimuky” [10], which details the peculiarities of the development of the Ukrainian bookmark of the nineteenth and twentieth centuries, including in the technique of etching, its symbolism – Allegorical imagery. The emergence of the national language expression in the exlibrisation has been revealed and it has been proved that the Ukrainian exlibris has a variety of images.

Also, the book by the famous collector and art critic P. V. Nesterenko “Masters of the Ukrainian Exlibris” which came out in 2018, is worth mentioning. In it, the author pays attention to the iconic artists of the book mark, examines its artistic features, draws attention to graphic techniques. Among the artists represented in the book are fans of techniques of etching.

Worthy of note and study is V. O. Tupik “The role of Ukrainian exlibrists in shaping the competitiveness of Ukrainian graphic arts on the international scene” [9]. The author emphasizes the popularization of the Ukrainian book mark abroad and the high quality of works of Ukrainian artists working in the technique of etching. V. V. Mikhallchuk writes in an article “Main trends of actualization of ex libris by Ukrainian graphic artists in modern art-market: from 1990-s to today” [4], the author writes about the important role of pupils of the Kyiv school of exlibris masterfully possessing high and deep printing techniques and presenting art at international exhibitions.

Also, it should be noted that modern Ukrainian exlibris, made in the technique of etching, is widely represented in a number of catalogs and periodicals of a commercial type that are not scientific publications. It is appreciated by collectors from many countries of the world.

Indication of previously unsolved parts of the general problem that the article is devoted to. This research touches the little-known but important aspects of the study of the art of Ukrainian exlibris, such as “modern Ukrainian exlibris in the technique of etching.”

The novelty of scientific research. For the first time the study describes the works of contemporary artists of exlibris, working in the technique of etching. The achievements of artists in the development of new graphic techniques and the modern principles of work in etching are highlighted.

Methods. The methods and techniques of research described in this article can be used in the educational process of students of higher educational institutions of artistic direction, both in the theoretical and practical directions.

Objectives. Explore the Ukrainian exlibris in the technique of etching on the example of a number of leading masters of this genre of the era of independent Ukraine as an artistic phenomenon.

Conclusions. The art of modern exlibris in the technique of etching reached unprecedented heights. In the Ukrainian small graphic art, the etching came and solidified after the “door was opened”

to Europe and new possibilities for realization appeared. Thanks to such outstanding graphic artists of our time as K. Kalinovich, I. Oros, R. Agirba, S. Khrapov, O. Denisenko, E. Kozanevich and many others, the Ukrainian exlibris, created in the technique of etching, is valued all over the world. The mastery of the artist and his education determine the quality of the exlibris, and hence its value. Ukrainian small graphics have long been known at international congresses, triennials and thematic exhibitions of exlibris thanks to the skill in etching technology.

Alive, always different, full of riddles, the process of digestion and printing is a great mystery of the interaction of metal with paper, which results in an exlibris.

Keywords: bookplate, engraving, etching, book sign, ex libris.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У статті розглядається вплив мистецтва офорту на розвиток українського екслібриса. Досліджується роль техніки офорту в історії графічних технік та технологічні можливості, важливість даної техніки для національної мистецької спадщини.

Робота виконана в рамках дисертаційного дослідження за темою, заявленою на кафедрі теорії та історії мистецтва НАОМА (Національна академія мистецтва та архітектури).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізовано низку наукових праць, присвячених даному тематичному напрямку. Однією з найбільш поширених методичних праць, що описує принципи роботи в техніці офорту, є книга, написана Н. Богомольним у співавторстві з А. Чебикінім, під назвою «Техніка офорту» [1]. Дана книга розкриває методику роботи в графічних техніках на кшталт офорту та конкретно у ній самій.

Серед інших джерел варто зазначити тритомне видання «Український книжковий знак XIX–XX століть: каталог колекції Степана Давимуки» [10], в якому детально описуються особливості розвитку українського книжкового знака XIX–XX ст., в тому числі й у техніці офорту, його символічно-алегорична образність. Розкрито становлення в екслібрисі національного виразу та доведено, що в українському екслібрисі присутні найрізноманітніші образи.

Також варто відзначити книгу відомого колекціонера та мистецтвознавця П. В. Нестеренка «Майстри українського екслібрису», яка вийшла 2018 року. У ній автор приділяє увагу видатним художникам книжкового знаку, розглядає його художні особливості, звертає увагу на графічні техніки. Серед представлених у книзі художників виділено шанувальників техніки офорту [6].

Заслуговує на увагу й дослідження В. О. Тупіка «Роль українських екслібрисистів у формуванні конкурентоспроможності українського графічного мистецтва на міжнародній арені» [9, с. 80–83]. Автор наголошує на популяризації українського книжкового знаку за кордоном та акцентує увагу на високій якості робіт українських митців, що працюють у техніці офорту.

Про важливу роль вихованців київської школи екслібриса, які майстерно володіють техніками високого та глибокого друку й презентують це мистецтво на міжнародних виставках, пише

В. В. Михальчук у своїй статті «Провідні тенденції актуалізації екслібриса українських митців на сучасному світовому арт-ринку: від 1990-х рр. до сучасності» [4, с. 70–75].

Також варто зазначити, що сучасний український екслібрис, виконаний у техніці офорту, широко представлений у низці каталогів та періодичних видань комерційного типу, які не є науковими виданнями. Він цінується колекціонерами багатьох країн світу.

Мета статті. Дослідити сучасний український екслібрис як мистецьке явище у техніці офорту на прикладі творів провідних майстрів цього жанру доби незалежної України.

Актуальність теми. Актуальність обраної теми обумовлена тим, що техніка офорту виділяється серед інших своєю складністю. Дана техніка не лише збагачує мистецький арсенал художників у цьому жанрі, але і вносить нові елементи в сталі стандарти роботи з цією академічною технікою. Графічні техніки наприкінці XX — на початку XXI ст. розвинулися на основі принципів техніки офорту та алгоритму роботи з металевою поверхнею, а український екслібрис отримав широке визнання у світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здавна техніка офорту цінувалася як найскладніша та найдорожча. Процес роботи був довгим та кропітким, гравюра на фінальному етапі виглядала виразно й деталізовано. Своїми екслібрисами в техніці офорту прославився Альбрехт Дюрер. Тонкими вишуканими лініями він створював гравірування на міді, з якого потім народжувалась мініатюрна гравюра.

Офорт був особливо зручною технікою, коли йшлося про створення мініатюрного портретного образу власника книгозбірні. Тонкість офортної голки дозволяла досягти бажаного вищого результату.

Особливого значення набув офорт у творчості Тараса Шевченка, який був одним із перших зачинателів цього мистецтва в Російській імперії. У мистецьких колах його прозвали «російським Рембрандтом» [11, с. 25–26].

Техніка офорту, беззаперечно, вплинула на подальший розвиток технологій у графіці. Для книжкової графіки це є один із інструментів, що творять казковий світ ілюстрацій. Наповнення деталями та насиченість кольору в техніці офорту — це, поза сумнівом, твори, на які варто не лише подивитись у закінченому вигляді, а й зазирнути в процес їх творення. Екслібрис як напрям у мініатюрній книжковій графіці теж став улюбленим жанром для прихильників офорту [8].

Український екслібрис у техніці офорту — явище феноменальне, тому що мистецтво книжкового знаку збагатилося технологічно та сюжетно. Офорт почали поєднувати з акватинтою, м'яким лаком чи сухою голкою, що ґрунтовно змінило підхід до створення гравюр. Вигадливості художників не було меж, а кількість технологічних прийомів помітно зросла.

У ході розвитку мистецтва книжкового знаку все більше художників випробувало себе в цих

техніках. Особливо активізувалося мистецтво екслібриса в добу незалежної України. На багатьох міжнародних та всеукраїнських виставках проявили себе такі поціновувачі техніки офорту в екслібрисі, як В. Фенчак (рис. 1), С. Храпов, С. Іванов та інші [3]. Задля збагачення ефектів у зображенні вони комбінували офорт з іншими суміжними техніками. Вагомі досягнення продемонстрували художники К. Калинович, Р. Агірба, К. Антюхін, О. Набока (Київ), О. Денисенко, С. Храпов, Б. Дроботюк (Львів), І. Орос, Д. Беккер, Г. Верещагін, В. Парастюк (Одеса), О. Криво-ручко (Чернівці) та інші [7, с. 40–63].

Загальновідомим за межами України є ім'я графіка Костянтина Калиновича, який ще 1992 року був обраний до Королівської спілки живописців та граверів (Велика Британія) [7, с. 47]. Недарма його офорти привертають стільки уваги, адже тон та світлотіньове моделювання форм у його екслібрисах є просто неймовірні (рис. 3). Його мініатюри неначе старовинні картини, в яких зображено меланхолійні образи та застигли епізоди з минулого життя Європи. Художник вправно працює офортними інструментами, створюючи дрібні деталі образів, пейзажів та портретів. Часто автор звертається до літературних персонажів чи філософії, яку абстрактно зображає через форму та символізм. Його роботи є неповторними за стилістикою та графічною мовою оповідання сюжетів.

Не менш відомим є і Руслан Агірба, який народився у мальовничій Грузії, у місті Батумі. Це вплинуло на неповторність образів у його роботах, розкрило багату фантазію автора. Він є учасником більш ніж 150 міжнародних виставок та представлений у Міжнародній енциклопедії екслібриса (Португалія, № 13, 1993) [6, с. 141]. Його роботи у техніці офорту вирізняються особливо великим значенням надається червоному (рис. 2). Символічно художник обирає саме його для підкреслення драматичності та емоційності образу. Деталізація та лінеарність приголомшує безліччю елементів, які не дають відірватись від зображення. Роботи художника притягують своєю загадковістю та вигадливістю образів. Творчість Р. Агірби займає помітне місце серед кольорових офортів. Його підхід до створення екслібрисів приголомшує кропіткою працею над деталями, адже дрібні масштаби не лякають художника і не стримують його творче бачення.

А от серед старшого покоління митців авторським підходом та особливим колоритом (теплого та холодного тонів) виділяється художник Іван Орос. Він є членом спілки художників України та викладачем Південноукраїнського університету. Провідна дисципліна І. Ороса — друкована графіка. Великий мистецький досвід та численні експерименти з технологіями сформува-ли його як справжнього художника, що знається на всіх видах роботи з офортом. Іван Орос працює у таких техніках, як офорт, суха голка, акватинта, мецо-тинто. Його екслібриси наповнені етнічними елементами та живописною глибиною про-

стору. Художник обережно використовує шрифт в екслібрисі, щоб не відволікати уваги від основного зображення. В основному це дрібні написи, виконані античними гуманістичними шрифтами типу «антиква», «гарамонд» чи загальновідомий times new roman¹. Кольорове вирішення робіт є поєднанням теплого та холодного тону, для цього використовуються вохра й ультрамарин. Митець вдало комбінує техніки, чим створює виразні зображення.

Техніка офорту стала неймовірно популярною і серед молодих художників, які ще навчаються чи вже отримали мистецьку освіту. Завдяки Українському екслібрис-клубу, очолюваному відомим мистецтвознавцем П. В. Нестеренком, багато молодих митців мають змогу експонувати свої графічні твори разом зі знайомими художниками. Він організовує різноманітні за тематикою виставки, одна з яких нещодавно пройшла у Києві в Національному Фонді культури ім. Бориса Олійника. У виставці, що мала назву «Сучасний київський екслібрис», брали участь десять митців книжкового знаку, з них половина — молоді автори, які відносно недавно почали працювати в цьому напрямку.

Варто відзначити виразні кольорові офорти молоді авторки Тетяни Очередько (рис. 4). Її роботи сповнені символізму, релігійних елементів та вписані в нестандартні форми, наприклад у коло, що додає завершеності роботам та підносить їх декоративно. Авторка робіт вільно володіє офортним мистецтвом та успішно застосовує додаткові ефекти, що створює авторський стиль. Заради ефектного звучання вона безпосередньо перед процесом друку власноруч змішує складні пігменти, створюючи свій авторський тон для майбутнього екслібриса.

А от в екслібрисах Анастасії Мельникової багато людських образів, в основному жіночих. Роботи виглядають справді поетично, адже в них багато елементів декору, кожна робота є окремою розповіддю. Кольори стримані, проте деякі місця виділені більш насичено, більш яскраво. Деталізація в роботах Мельникової — це кропітка праця. Особливість її творчого методу — в тому, що мисткиня використовує різні за формою шматки металу, на яких травиться зображення, потім вони поєднуються в процесі друку. Таким чином, художниця ніби складає неправильної форми пазл, у якому поєднання різних форм лаконічно вписується в прямокутний формат аркуша паперу.

Процес створення графічного твору в техніці офорту неймовірно місткий та кропіткий. Потрібна неабияка уважність задля правильного коптіння та травлення металеві пластини. Художники роками набувають безцінний досвід для роботи в даному матеріалі, і це дає їм нові ідеї в підході до творення гравюр. Виникають нові техніки, в основу яких закладені принципи роботи в офорті.

¹ c (. Times New Roman) —

Офорт у перекладі з фр. «eau-forte»² буквально означає «міцна вода» — мається на увазі рідина, яка має вплив на ту чи іншу поверхню. Так само і в офорті. Металева пластина (мідна чи цинкова, рідше залізна) піддається попередній підготовці, а це — шліфування, натирання пастою ДОІ, знежирювання, покриття спеціальними лаками та копчення. На наступному етапі використовуються такі офортні інструменти, як голки чи, за авторським побажанням, власноруч створені інструменти для неповторних ефектів. Зображення наноситься на попередньо закопчену пластину і готується до першого травлення в кислоті. Зазвичай використовують розчин азотної кислоти. Процес травлення налічує іноді від одного до п'яти сеансів. Усе робиться задля контролю над глибиною травлення штриха. Робота в техніці офорту є шкідливою через токсичність речовин, якими обробляється метал, тому художник має вжити заходів для безпечної роботи. Як правило, треба працювати в одноразових медичних рукавичках та масці, щоб запобігти потраплянню випаровувань кислот в організм. Саме через це у ХХ столітті від неї починають частково відмовлятися [8]. З'являються нові графічні техніки: цинкографія (фотомеханічна техніка в поліграфії), гравюра на пластику, авторська техніка «інкорель» та мішані техніки.

Особливо популярною серед студентів мистецьких вишів є аналогічна до офорту техніка — гравюра на пластику. У ній свого часу працював український графік із Херсона Ф. Кідер [2]. На відміну від офорту пластик не піддають травленню. Поверхня прозорого пластику за бажанням тонується задля зручності в нанесенні малюнка. Пластик як сировина більш доступний, ніж метали для офорту.

У результаті аналізу дослідженого матеріалу можна стверджувати, що український екслібрис є національним надбанням і витвором книжкового мистецтва та офіційно представляє Україну на міжнародній мистецькій арені. Нині книжкові ілюстрації, екслібриси та станкові графічні листи художники творять переважно в техніці офорту. Вона не обмежує митця, дозволяє відтворити найменші деталі та передає кольори без втрати яскравості. Варто зазначити, що офорт є однією з найскладніших технік, робота з якою потребує багато часу, адже процес підготовки і травлення металу, а потім друку займає щонайменше два дні. Також варто підкреслити, що офорт цінується, як «найелегантніша» техніка, отож авторські вітальні листівки чи екслібриси, виконані в ній, дуже цінуються. Вони друкуються обмеженим накладом і потребують бережливого догляду. Різновиди паперу, що використовуються в процесі друку, різняться за товщиною та щільністю. Часто для офортів використовують акварельний папір ручної склейки типу торшон³. Він достат-

² (. eau-forte, — ; -)— ,

³ — (-);

Рис. 1. В. Фенчак. Sphinx.
Екслібрис Сергія Бродовича. 1994.
Техніка С3, С5 (офорт, акватинта)

ньо щільний та зберігається навіть краще, ніж звичайний папір (ватман). Найбільша загроза для графіки, що друкується на папері, — волога. Проте в наш час задля подовження строку зберігання графічних аркушів у музеях та галереях існують спеціальні пристрої для вибирання зайвої вологи.

Висновки. У результаті дослідження доведено, що завдяки таким видатним графікам сучасності, як К. Калинович, І. Орос, Р. Агірба, С. Храпов, О. Денисенко, Є. Козаневич та багато інших, український екслібрис, створений у техніці офорту, цінується у всьому світі.

Виявлено нові, раніше не описані гравюри сучасних українських митців. Доведено їх значимість для розвитку культури на прикладі міжнародних виставок, бієнале, трієнале та конгресів екслібриса.

Систематизовано ряд графічних творів, які було створено в останні 27 років. Також виявлено нові техніки для роботи в графіці, які народилися під впливом техніки офорту.

Визначено жанрові тенденції в екслібрисі та його сприйняття в сучасному українському суспільстві.

Перспективи дослідження даної теми. Результати дослідження, описані в даній статті, можуть бути використані в навчальному процесі студентів вищих навчальних закладів мистецького спрямування як у теоретичному, так і в практичному напрямку. Даний матеріал є частиною дисертаційного дослідження в галузі українського книжкового знаку.

Рис. 2. Р. Агірба. Theft of Europe. Екслібрис. 2012. Техніка С3, С5, С7 (офорт, акватинга, мецо-тинто)

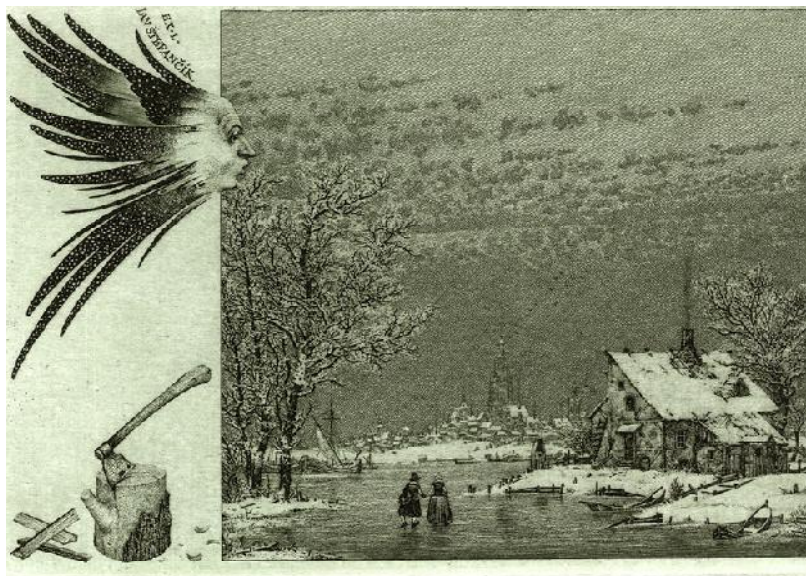

Рис. 3. К. Калинович. Angel Of Winter. Екслібрис. 2009. Техніка С3, С4 (офорт, суха голка)

Рис. 4. Т. Очерedyкo. Екслібрис К. Очерedyкo. 2018. Техніка С3, С5, С7 (офорт)

Література:

1. Богомольний Н. Я. Техніка офорту [Текст] / Н. Я. Богомольний, А. В. Чебикін. — К. : Вища школа, 1978. — 144 с.
2. Мастер экслибриса Феликс Кидер [Електронний ресурс] // АртКавун. — 2005. — 1 января. — Режим доступа : http://artkavun.kherson.ua/master_ekslibrisa_feliks_kider.htm (дата звернення : 04.09.2018). — Назва з екрана.
3. Міжнародний конкурс книжкового знаку «Релігій багато — бог один» [Каталог виставки] / [авт.-упор. П. Нестеренко]. — К. : Соборна Україна, 1994. — 144 с.
4. Михальчук В. В. Основные тенденции актуализации экслибриса украинских художников на современном мировом арт-рынке: от 1990-х гг. до современности [Текст] / В. В. Михальчук // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. — Х. : ХДАДМ, 2014. — № 3. — С. 70–75.
5. Нестеренко П. Історія українського екслибриса [Текст] / Петро Нестеренко. — К. : Темпора, 2016. — 360 с.
6. Нестеренко П. В. Майстри українського екслибриса [Текст] / П. В. Нестеренко. — К., 2018. — 195 с.
7. Нестеренко П. В. Український екслибрис ХХ століття [Текст] / П. В. Нестеренко // Пам'ятки України. — 2012. — № 9. — С. 40–63.
8. Офорт [Гравюра] [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія : веб-сайт. — Електрон. дані. — 2017. — Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Офорт> (дата звернення : 08.10.2018). — Назва з екрана.
9. Тупік В. О. Роль українських екслибрисистів у формуванні конкурентоспроможності українського графічного мистецтва на міжнародній арені [Текст] / В. О. Тупік // Молодий вчений. — 2017. — № 5(45). — С. 80–83.
10. Український книжковий знак ХІХ–ХХ століть [Текст] : каталог колекції Степана Давимуки : [у 3 т.] / [упоряд. і авт. вступ. ст. Лариса Купчинська ; наук. ред. Лідія Снісарчук]. — Львів : Аpriori, 2017. — Т. 1. — 672 с. — ([Колекція Степана Давимуки]). — ISBN 978-966-02-8361-9. — ISBN 978-966-02-8360-2 (заг.). — ISBN 978-617-629-425-2 (т. 1). — ISBN 978-617-629-424-5 (серія).
11. Хмельнов Е. Шевченко-художник [Текст] / Е. Хмельнов // Огонек. — 1952. — № 13. — С. 25–26.
12. Agirba R. Exlibris [Електронний ресурс] / R. Agirba // Fine art and exlibris of Ruslan Agirba : веб-сайт. — Електрон. дані. — Режим доступу : <http://agirba.com.ua/exlibris> (дата звернення : 08.10.2018). — Назва з екрана.

References:

1. Bohomolnyi, N. Ya. & Chebykin, A. V. (1978). *Tekhnika ofortu* [The technique of etching]. Kyiv : Vyshcha shkola. (In Ukrainian)
2. Master ekslibrisa Feliks Kider [Exlibris master Felix Kider]. (2005, January 1). *ArtKavun*. Retrieved from http://artkavun.kherson.ua/master_ekslibrisa_feliks_kider.htm. (In Russian)
3. Nesterenko, P. (Ed.). (1994). *Mizhnarodnyi konkurs knyzhkovoho znaku "Relihii bahato — boh odyu"* [International Competition of the bookmark "There are many religions — God is one"]. Kyiv : Soborna Ukraina. (In Ukrainian, in English)
4. Mikhalchuk, V. V. (2014). *Osnovnye tendentsii aktualizatsii ekslibrisa ukrainskikh khudozhnikov na sovremennom mirovom art-rynke: ot 1990-kh gg. do sovremennosti* [Main trends of actualization of ex libris by Ukrainian graphic artists in modern artmarket: from 1990-s to today]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*, 3, 70–75. (In Russian)
5. Nesterenko, P. (2016). *Istoriia ukrainskoho ekslibrysa* [History of the Ukrainian exlibris]. Kyiv : Tempora. (In Ukrainian)
6. Nesterenko, P. V. (2018). *Maistry ukrainskoho ekslibrysu* [Masters of Ukrainian Exlibris]. Kyiv. (In Ukrainian)
7. Nesterenko, P. V. (2012). *Ukrainskyi ekslibrys XX stolittia* [Ukrainian exlibris of the XX century]. *Pamiatky Ukrainy*, 9, 41. (In Ukrainian)
8. Ofort [Etching]. (2017). *Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Офорт>. (In Ukrainian)
9. Tupik, V. O. (2017). *Rol ukrainskykh ekslibrystiv u formuvanni konkurentospromozhnosti ukrainskoho hrachynoho mystetstva na mizhnarodnii areni* [Part of Ukrainian exlibris artists in formation competitive ability Ukrainian graphic art at the international arena]. *Molodyi vchenyi — Young Scientist*, 5(45), 80–83. (In Ukrainian)
10. Kupchynska, L. (Ed.). (2017). *Ukrainskyi knyzhkovyi znak XIX–XX stolit : kataloh kolektsii Stepana Davymuky* [Ukrainian bookplates of the XIX–XX centuries : Catalog of Stepan Davymuka collection]. L. Snitsarchuk, ed. (Vols 1–3, Vol. 1). Lviv : Apriori. (In Ukrainian, parallel title page in English)
11. Khmel'nov, E. (1952). *Shevchenko-khudozhnik* [Shevchenko — the artist]. *Ogonek*, 13, 25–26. (In Russian)
12. Agirba, R. (N. d.). *Exlibris. Fine art and exlibris of Ruslan Agirba*. Retrieved from <http://agirba.com.ua/exlibris>.

17.10.2018